

Infobestand fietsroute Kerken en Kloosters 3.

Een fietsroute van 47 km langs

- * 11 middeleeuwse kerken
- * 3 voormalige kloosterterreinen
- * 2 botanische tuin
- * Kluis
- * Een verdwenen kerk als kunstwerk

a. Synagoge.

Tot 1879 werden de godsdienstoefeningen van de joodse gemeente gehouden in de huissynagoge aan de Westerstraat te Obergum. Besloten werd een eigen synagoge te bouwen aan de Schoolstraat. Het bescheiden gebouwtje, opgetrokken in de zgn. 'Waterstaatstijl', is een typisch voorbeeld van een mediene synagoge. Tot 1934 zijn hier de joodse erediensten gehouden. De joodse gemeente was toen te klein voor de synagoge. Vanaf 1935 werd het gebouw verhuurd aan de Moderne Winsumer Bestuurdersbond, die door aankoop in 1940 eigenaar werd. De bond vernoemde het verenigingsgebouw naar de socialistische Joodse voorman Nathan (Nardus) Albert de Vries (Winsum, 1878 – Groningen, 1924): het N.A. de Vriesgebouw. De exploitatie is in de loop der tijd overgenomen door het NVV, later de FNV.

Bij een verbouwing in 1965 vond een ingrijpende wijziging plaats, waarbij bijna alle bijzondere eigenschappen die nog herinnerden aan de oude synagoge verdwenen. In 2009 werd de exploitatie door de FNV beëindigd en het gebouw overgedragen aan de 'Stichting Behoud Synagoge Winsum', die zorgde voor restauratie in de oorspronkelijke staat (2011). Zo zijn bij deze restauratie het oorspronkelijke tongewelf en de vrouwengalerij hersteld. Het mikwe is zichtbaar gemaakt onder een glazen plaat in de vloer. De synagoge is een gemeentelijk monument.

In 1993 is er tegen de oostzijde van de synagoge een Joods oorlogsmonument aangebracht naar een ontwerp van Jan Buwalda. Het monument bestaat uit twee glazen panelen waarop de namen zijn vermeld van de dertien slachtoffers uit Winsum die in 1942 zijn vermoord in Auschwitz. Op het rechterpaneel staat een tekst die is ontleend aan Jozua 4:6-7.

b. Nicolaaskerk Obergum.

De kerk ligt op de wierde, omsloten door een kerkhof met beukenhaag. Gebouwd in de 13e eeuw, naar het oosten verlengd in de 15e eeuw. Het is een eenvoudige kerk, eenbeukig, met een driezijdig gesloten gotisch koor. In de met zadeldak gedekte 14e eeuwse, aanvankelijk vrijstaande toren zitten restanten van een koepelgewelf en een uurwerk uit de 17e eeuw. In de noordoostelijke gevel van het koor is van baksteen een roedemaat gemetseld. Een roede heeft een lengte van ca. 130 cm. Op deze manier had het gehele dorp de juiste maat voorhanden.

De kerk is aangewezen als "huis der gemeente" en in gebruik als sfeervolle trouwlocatie. Er worden muzikuitvoeringen en zangavonden georganiseerd. Op het kerkhof staat een kunstwerk van Pieter Laurens Mol voor het project "Op hoogte gedacht". Dit werk, Les Tranches de Vie (12 Etudes) genaamd, herdenkt de doden. Sleuteladres(sen): Kerkpad 1; 0595-444366 of het Kinderboekenhuis naast de kerk.

c. Kerk Mensingeweer.

Van het ontstaan en de bouwgeschiedenis van deze kerk zijn geen geschreven bronnen voorhanden. De kerk werd vermoedelijk in de 13e eeuw gebouwd. In 1371 komt Mensingeweer samen met Maarslag als parochie voor. Het was aanvankelijk een eenvoudige zaalkerk met rechte koorsluiting waar tot de Reformatie Rooms Katholieke erediensten werden gehouden.

De kerk is gemetseld in een groot formaat kloostermoppen die aan het oog worden onttrokken door een vlakke wit geschilderde bepleistering die in 1842 is aangebracht. Alleen op de eerste verdieping van de toren is nog een fragment zichtbaar van het originele metselwerk in de vorm van gemetselde blindnissen met daarin siermetselwerk.

De kerk heeft een eenvoudige vurenhouten sporenkap die is aangebracht in de eerste helft van de 18e eeuw. De kerk en toren zijn gedekt met blauw geglazuurde Oudhollandse dakpannen. Vermoedelijk is bij het aanbrengen van de nieuwe kapconstructie de hele kerk ingrijpend verbouwd. De aan de buitenzijde van het gebouw aangebrachte bepleistering is vermoedelijk even oud als de kap. Ook het houten tongewelf, waarmee de kerkruimte wordt overdekt lijkt uit dezelfde tijd te stammen. Het tongewelf is vermoedelijk in de plaats

gekomen van een vlakke houten zoldering. Dergelijke vlakke zolderingen werden vaak aangebracht bij kerkgebouwen, die geen gemetselde gewelven hadden. Of deze kerk ooit stenen gewelven heeft gehad is onbekend.

In de kerkdienst van 30 oktober 1955 kreeg deze kerk de naam Michaëlskerk. Ds. W. Vos preekte in die dienst over Psalm 124:1. Dat deze kerk aan de aartsengel Michaël werd gewijd kwam doordat het leven van deze gemeente er eentje is geweest van een zware strijd tegen de ondergang. De aartsengel Michaël heeft een rol gespeeld bij de strijd van het Christendom tegen het Germaanse heidendom.

d. Arboretum.

Wat is een arboretum? Een in bomen en struiken gespecialiseerde botanische tuin, in de 18e en 19e eeuw ontstaan om uitheems groen uit te proberen, met als doel het later in eigen land verder te verspreiden. Tegenwoordig is een arboretum behalve een verzameling groen ook vaak een centrum van wetenschappelijk onderzoek en voorlichting. Het groene levenswerk van notaris Smit
Het arboretum Notoarestoen in Eenrum bevat een internationale plantencollectie met de Japanse tempelboom, Chinese vaantjesboom, Amerikaanse Sequoia's, rododendrons en nog veel meer. De tuin is het levenswerk van notaris Smit uit Eenrum, vandaar de naam "Notoarestoen": Gronings voor "tuin van de notaris". Notoarestoen is dagelijks vrij toegankelijk

e. Kerk Eenrum.

v. Kerk in Eenrum en de Pastorie in de stijl van Delftse school.

Hoewel de kerk bekend staat als de Laurentiuskerk, is een ander patrocinium waarschijnlijker: zie de uitgebreide kerkbeschrijving. Van de oorspronkelijke ingangen is alleen de zuidelijke over. Binnen contrasteren wit gestucte meloengewelven met het donkerbruine meubilair. Het interieur heeft de Beeldenstorm, dankzij pastoor Louwe Fritema, overleeft. De 17e eeuw bracht ingrijpende verbouwingen: de grote toren, voltooid in 1652, grotere ramen. Deze zijn in de 20e eeuw weer vervangen door romano-gotische ramen.

Deze kerk begon als tufstenen zaalkerkje eind 12e, begin 13e eeuw. Midden 13e eeuw werd de kerk vergroot en daarvoor werd baksteen gebruikt. Ook werden de tufstenen muren van de oude kerk daarmee bedekt. Deze laatromaanse kerk is lang, met zes traveeën, op de buitenmuur gescheiden door lisenen. De rechte koorsluiting heeft drie identieke vensters. Hoewel de kerk bekend staat als de Laurentiuskerk is een andere patrocinium waarschijnlijker: Fabianus en Sebastianus (zie ook de kerk van Bierum). O.D.J. Roemeling komt tot die conclusie op basis van pastoorzegels uit 1433, 1535 en 1550 en de volgende ingeslagen inscriptie op een klok uit 1390: FUSA EST H. CAMPANA IN ONORE FABIANI ET SEBASTIANI MARTIRAM SC. ANNO.....

De toren werd gebouwd tussen 1646-'52 als vervanger van een vrijstaand exemplaar uit de 12e eeuw. Bouwmeester Adam van Collen was verantwoordelijk voor de vormgeving. De 48 meter hoge toren is een baken in het wierdenlandschap en voor de mensen die de Waddenzee bevaren. Om deze toren mogelijk te maken werd de westelijke topgevel afgebroken en het aangrenzend gewelf vervangen. De toren heeft een octogonale bovenbouw met koepel, rustend op een vierkante basis. De bovenbouw wordt bekroond door een open 'uivormige' spits. In de lantaarn hangt een kleine Borchardt-klok uit 1752. De natuurstenen blokken op de hoeken geven een rustiek effect. In het torenportaal wordt het messing inlegwerk van de zerk voor Hermannus Jarghes (1506) bewaard. De reeks grafstenen dateert uit later tijd. Bij de restauratie van 1953-'57 is de witte bepleistering aan de buitenkant verwijderd en zijn de spitsboogramen uit de 19e eeuw vervangen door de oorspronkelijke lancetvormige ramen. Oude portalen zijn deels hersteld en voorzien van sluitbalken. Er werd een betonconstructie geplaatst om de gewelddruk op te vangen. Daardoor konden de al eerder tot steunberen verzwaarde lisenen van de zuidmuur, die dezelfde functie hadden, worden afgebroken. Op het in 1648 vernieuwde gewelf van de eerste travee na, zijn de traveeën gedekt met laatromaanse meloenvormige koepelgewelven; deze zijn concentrisch gemetseld. De traveeën zijn gescheiden door spitse, ononderbroken tot aan de vloer doorlopende gordelbogen. Elk gewelf heeft vier ronde sierrribben, die samen komen in een rozet. Een belangrijk constructief element in laatromaanse Groninger kerkenbouw is het 'meloengewelf'. Dit is een ellipsvormig koepelgewelf dat qua vorm lijkt op een halve meloen en in zijn geheel dragend is. De ribben worden in een sluitring opgevangen, terwijl de gewelvdelen licht bollend zijn aangebracht. De sluitring ligt beduidend hoger dan de top van de muraal- en gordelbogen. Door deze vorm ligt de geboorte

(aanzet) van het gewelf laag, wat resulteert in geringe spatkrachten. Dit kan de maat van steunberen of lisenen en/of muren reduceren. De vorm van de muraalbogen, enigszins spits, staat relatief hoge vensters toe. Dit type gewelf komt uit de Anjou en breidde zich vandaar uit naar de regio Westfalen, daarna richting Niedersachsen en het middeleeuwse Friesland (incl. Groningen). De meest westelijke travee kreeg in 1648 dus een kruisribgewelf. De triomfboog tussen de 5 de en 6de travee vanuit het westen heeft afgeschuinde kanten. Het witte pleisterwerk overheerst heden ten dage in het interieur. Van het geschilderde imitatiemetselwerk (baksteenrood met witte voegen) is in het koor een klein deel teruggevonden, alsmede restanten van twee wijdingskruisen aan de noordmuur. In dezelfde muur is een laag venster teruggevonden, met daarin een stang waaraan vroeger het lavaboketeltje hing. De opstelling van de meubels uit de vroege 19e eeuw is kenmerkend voor de protestantse periode: tegen de zuidwand de kansel, waaromheen de banken zijn gegroepeerd, en het koor afgescheiden als avondmaalsruimte. De opzetstukken van de koorafsluiting zijn met plantmotieven en engeltjes versierd. 2 Tegenover de kansel staat de herenbank, naar uit het wapen blijkt, voor de familie Alberda, die in 1817 het orgel schonk. Op de panelen van de kansel zijn tegen een lege achtergrond de geboorte van Christus, de vlucht naar Egypte, de graflegging, de opstanding en de Hemelvaart afgebeeld. Het door R.A. Lohman gebouwde orgel werd heeft beeldhouwwerk van A. Wallis, die ook de nieuwe beelden maakte voor het orgel van der A-kerk in Groningen, toen dat in 1815 uit de Broerkerk daarheen werd overgebracht. Wallis sneed ook de herenbanken. Alles in opdracht van de toenmalige collator Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis. In 1966 kwam de oorspronkelijke, middeleeuwse doopvont die in 1892 in bruikleen was afgegeven aan het Groninger Museum, terug naar Eenrum. Deze unieke vondt van basaltlava (een soort tufsteen) is de oudste van Noord-Nederland en Ostfriesland. In de kerk bevindt zich ook nog een bronzen grafplaat uit 1506; deze hoorde bij een grafsteen voor de pastoor Harmannus Jarghes. De plaat hing van 1957 tot 2001 in het torenportaal.

f. Kerk Saaxumhuizen.

Door verschillende verbouwingen en herstelling heeft de kerk van Saaxumhuizen haar middeleeuwse karakter verloren. De kerk heeft tegenwoordig voornamelijk 19e eeuwse kenmerken. De huidige toren is in de plaats gekomen van een vrijstaande, lage stompe toren. De prachtige herenbanken zijn te danken aan collator Jonker Geurt Goosen Alberda. Deze had de bekende houtsnijwerker Anthonie Wallis de opdracht gegeven om de herenbanken te voorzien van een prachtige bekroning. Deze bekroning werd vele jaren later gestolen.

De kerktoren is voor iedereen te bezichtigen. Na een stevige klim is een prachtig uitzicht over het Hogeland de beloning. Zie verder: kerksaaxumhuizen.nl/

Sleuteladres(sen): Dorpsstraat 4; tel. 0595-425231 Dorpsstraat 1; tel. 0595-423055;

g. Kerk Den Andel.

De kerk ligt in een langgerekt streekdorp, ontstaan in de 13e eeuw op twee bij elkaar liggende dijken. In 1989 werd een sloopvergunning aangevraagd, en –gelukkig- geweigerd. Het interieur met spitse koepelgewelven zonder ribben heeft mooie, 13e eeuwse gewelfschilderingen. Wandpijlers ter ondersteuning van de gewelven, zijn in de 17e eeuw afgehakt om ruimte te maken voor banken: daardoor werden trekbalen noodzakelijk. De kerk is eind vorige eeuw gerestaureerd. Toen zijn ook de trekbalen verwijderd. Tegenwoordig is de kerk in bezit van de Stichting Oude Groninger kerken, maar wordt gehuurd door de protestantse gemeente Halfambt. Deze verzorgt de wekelijkse kerkdiensten.

Zie verder: kerkdenandel.nl/

Sleuteladres(sen): De Streekweg 34; tel. 0595-850437; De Streekweg 89; tel. 0595- 851795;

h. Kerk Westernieland en pastorie.

Een rechtgesloten zaalkerk met een fraai interieur. De kerk heeft een blauwe balkenzoldering; de balken dateren uit verschillende perioden. Tegen de koorsluiting staat een 17e eeuwse kansel met het wapen van collator Schotto Tamminga van Bellingeweer. Naast de preekstoel een eveneens 17e eeuwse herenbank en een aantal zerken uit de 17e en 18e eeuw. Het dorp is na de kerstvloed van 1717 meer oostwaarts herbouwd zodat de kerk nu helemaal aan de westkant staat.

Aan de noordzijde van de kerk staat een weem. In deze boerderijpastorie is in 1944 domineeszoon en cabaretier Freek de Jonge geboren. De protestantse gemeente Halfambt verzorgt wekelijks de dienst in de kerk. Sleuteladres(sen): Dirk Wierengastraat 8; tel. 0595-528785;

i. Petruskerk

Net als in de Martinikerk Groningen, is het koor van deze 15e eeuwse gotische kerk hoger dan het schip. Rond 1600 is het noordelijke dwarsschip aan het gebouw toegevoegd. De oorspronkelijk vrijstaande toren is in 1805 vervangen door een aan de kerk vastgebouwde toren. Deze toren was solide genoeg om ook als dorpsgevangenis gebruikt te worden. De kerk van Pieterburen heeft een zeer fraai interieur, met opvallend rijk versierde triomfboog door Anthonie Walles, dankzij de bewoners van borg Dijksterhuis. Deze borg, gesloopt in 1903, stond aan de noordkant van het dorp.

Pieterburen wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 1371, en is naar Petrus genoemd. De kerk wordt, honderd jaar later dan het dorp, voor het eerst genoemd in het testament van Oda Ponte, de bewoonster van de in 1903 gesloopte borg Dijksterhuis. De borg stond aan de noordkant van het dorp. De gotische kerk is in het begin van de 15e eeuw gebouwd en is evenals het dorp, naar Petrus vernoemd. Het is een robuuste kerk met vele, zware steunberen. Alleen de fragiele opengewerkte torenspits wijkt af van dit robuuste imago. Het exterieur is afwijkend van wat in de Groninger gotiek gebruikelijk is: het koor is hoger dan het schip. Dat gaat ook op voor de Martinikerk in Groningen maar er is een groot verschil: dat koor is ruim twee eeuwen later gebouwd dan het schip terwijl koor en schip van de Petruskerk uit dezelfde tijd dateren. De Petruskerk laat zien dat de gotiek op het Groninger platteland volwassen was geworden. In het begin van de 17e eeuw werd het noordtransept gebouwd in dezelfde gotische trant, waardoor een voor de hervormde eredienst bruikbare plattegrond ontstond. Het uiterlijk heeft nogal geleden door beklampingen in de 19e eeuw en een harde restauratie in het interbellum (tussen WO I en WO II). De met de traveeën corresponderende steunberen zijn in de loop der jaren verzwagd en hebben zo hun huidige vorm gekregen. Tot aan de bouw van de nieuwe toren in 1805 werd de westelijke ingang gemarkeerd door een portaal uit 1698. Jhr. Goosen Geurt Alberda, heer van Dijksterhuis, gelastte de bouw van een nieuwe, aan de kerk vastzittende, toren. Deze werd ontworpen door architect Matthijs Wallis (1751-1817). De nieuwbouw had twee nevenruimten, die dienst deden als cachot. De forse, nauwelijks gelede toren heeft een relatief kleine, open, achtkantige spits.

Het interieur staat in het teken van de bewoners van borg Dijksterhuis. Het eerste wat opvalt is de van houtsnijwerk voorziene triomfboog die het koor van het schip scheidt. Het heeft een centraal geplaatst medaillon met aan weerszijden gesneden guirlandes, uitgevoerd door Anthonie Wallis, zoon van de architect. Het medaillon heeft aan de koorzijde een afbeelding van Christus en de Samaritaanse vrouw bij de put en aan de schipzijde Abraham die op het punt staat Izaäk te offeren. De keuze voor een afbeelding van het offer van Abraham heeft zeker ook te maken met de viering van het avondmaal in het koor. Het avondmaal werd in stad en provincie Groningen vooral 'staande en gaande' gevierd. Wie vanuit het schip van de kerk naar de tafel liep, zag eerst het reliëf met het offer van Abraham dat vanouds geldt als een voorafbeelding van of verwijzing naar het offer van Jezus, dat gevierd wordt met het avondmaal. Ook roept het de avondmaalsganger op tot geloof, net zoals Abraham moest geloven.

In het koor was er dan het avondmaal met daarboven het reliëf met het gesprek met de Samaritaanse vrouw als uitdrukking van het feit dat Jezus, tegen de regels in, het levende water geeft en de zonden vergeeft van iedereen die in hem gelooft.

Op het koor staat de herenbank uit het einde van de 18e eeuw, met wapens van bewoners van de borg in het fraai gesneden achterschot. Onder het koor is de grafkelder voor de bewoners van borg Dijksterhuis. De marmere vloer werd in 1841 gelegd. De rouwborden, onder andere voor Diderick Sonoy en zijn vrouw Maria van Malsen, geven het koor bijna het aanzien van een grafkapel. Ze werden vervaardigd in 1613 en behoren tot de oudst bewaard gebleven exemplaren uit de provincie. De banken in het schip en de dwarsarm zijn uit de late 18e eeuw. West-, noord- en oostzijde van het bankenplan laten fraai gesneden open schotten zien. De preekstoel staat weer in het teken van borg Dijksterhuis met het wapen van de Alberda's. Alhoewel de preekstoel rond 1780-'85 tot stand kwam, vertoont de opbouw met de zware friezen en lijsten, de vrijstaande hoekbeelden en paneelvulling nog sterk het karakter van het werk van Meijer en de Rijk van rond 1700. In de ornamentiek, de vazen, de trapleuning en zeker het doophek herkent men echter het classicisme van de late 18e eeuw. De beelden boven op het klankbord stellen de 4 jaargetijden voor, de kuippanelen tonen voorstellingen van de zondeval, de joodse eredienst, de Arma Christi, de bouw van de tempel van Salomo en de ark van Noach. Op de hoeken van de kuip staan zes allegorische vrouwenfiguren. Het onderste fries bevat enkele evangelisten met hun symbolen. Het orgel is van de fa. Leichel en Zoon uit Lochem uit 1901. Het front is een kopie van het orgel uit 1698, dat door Arp Schnitger werd vervaardigd met snijwerk

van Meijer en de Rijk. Dit orgel is nu in Mensingeweer. Het rugpositief, met in het midden een merkwaardig uurwerk uit 1700, is loos, ook al bevat 2 het echte pijpen. Na gefaseerde restauraties door de firma Mense Ruiter was het orgel in 2006 weer helemaal de oude.

j. Domies toen.

Deze botanische tuin met museale status wordt ecologisch beheerd en is een Slingertuin, met veel stinzenplanten(borgbloemen), kruiden, wilde planten. Een slingertuin is een tuin, meestal een voortuin, die is aangelegd in Engelse landschapstijl. De Groningse uitdrukking voor zo'n tuin is slingertoen. In een slingertoen zijn natuur en cultuur nauw met elkaar verweven. Vóór 1800 werden er alleen bij kloosters, kastelen en borgen tuinen aangelegd in de formele en symmetrische barokstijl. In de romantiek vreesde men de elementen niet meer, maar zocht men juist contact met de natuur. In de Engelse landschapstijl wordt de natuur zelfs geïdealiseerd en vervolmaakt. De slingertoen van Domies Toen is aangelegd rond 1881. We vinden er meerdere elementen uit de Engelse landschapstijl terug, zoals de rondwandeling met slingerende paden, een waterpartij, boom- en heestergroepen, doorkijkjes, een tuinprieel en het bergje. De domies (dominees) van Pieterburen moeten welgesteld geweest zijn, want slingertuinen werden in de provincie Groningen voornamelijk aangelegd door Groninger graanboeren die het financieel voor de wind gingen!

k. Verdwenen kerk van Wierhuizen.

Na de bocht naar links in de Wierhuisterweg het Kunstwerk van de verdwenen Kerk in Wierhuizen op de begraafplaats met baarhuisje als minimuseum.

Op de plek waar eens de kerk stond, bevindt zich alleen nog de begraafplaats, het hek en baarhuisje. Het geheel is erkend als zelfstandig rijksmonument. In 2009 is in het kader van het project 'Op hoogte gedacht', een kunstwerk van Meschac Gaba geplaatst.

Tijdens de Kerstvloed van 1717 kwamen veel mensen om het leven door verdrinking. In het register van weggespoelde en beschadigde Huusen, Verdrongene Menschen etc. wordt bij Wierhuizen vermeld dat 17 huizen verwoest zijn, 40 mensen en tientallen dieren verdronken. Eén van de inwoners van Wierhuizen, Albert, overleeft de ramp op wonderbaarlijke wijze.

Op de plek waar eens de kerk stond, bevindt zich alleen nog het kerkhof met in de zuidoosthoek een lijkenhuisje. In 2009 is in het kader van het project Op hoogte gedacht, een kunstwerk van Meschac Gaba geplaatst. Het gerestaureerde baarhuisje uit de 19e eeuw is het startpunt van de 'Landloop', een wandelroute van ongeveer 2 uur met onderweg informatie over de ontstaansgeschiedenis van het Marne landschap.

l. Nijenklooster dit klooster was gevestigd aan een doorlopende toegangsweg naar een boerderij.

De naam 'Nijenklooster' verwijst naar het Nieuwe klooster dat hier in 1204 werd gesticht vanuit het Oldeklooster, een Norbertijner klooster dat in 1175 als dubbelklooster was gesticht waar nu Kloosterburen ligt. De monniken vertrokken naar het nieuwe klooster dat oorspronkelijk buitendijks lag, in de oorspronkelijke monding van de Hunze. Bij de reductie in 1594 werd het klooster opgeheven. Rondom de plek van het klooster zijn volgens overleveringen menselijke resten en funderingen gevonden, waarvan de locaties echter onbekend zijn.

m. St. Willibrorduskerk.

In 1842 werd een eenvoudig katholiek zaalkerkje (waterstaatskerk) gebouwd, dat in 1868 werd vervangen door de huidige katholieke Sint Willibrorduskerk die werd ontworpen door een van Nederlands bekendste architecten; Pierre Cuypers.

n. Nicolaaskerk Kloosterburen voormalig terrein Oldenklooster.

Alleen de zware zadeldaktoeren uit 1685 is eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken. In de toren hangt een in 1501 door Geert van Wou gegoten klok, waarschijnlijk afkomstig uit de toren van de Der Aakerk te Groningen. Kloosterburen is sinds eeuwen een rooms katholieke enclave in het verder overwegend calvinistische Groningen.

De Nederlands Hervormde kerk aan de Sint Jansstraat is van 1843. Hij verving zijn in 1815 gesloopte voorganger. De kerk ligt op een verhoogd voormalig kerkhof, nu ingericht als plantsoen. Het kerkgebouw oogt eenvoudig, met door lisenen gelede muren. De vensters hebben spitse bogen. De zadeldaktoeren uit 1658, sinds 1975 eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken, staat op restanten van het vroegere

Premonstratenzer klooster 'Oldenklooster'. Dat klooster werd gesticht in 1175. Na de Reductie van Groningen in 1594 werd het klooster grotendeels verwoest en bleef alleen de kloosterkerk over. Deze bleef tot 1811 in gebruik. In de toren hangt een klok uit 1501, gegoten door Geert van Wou, een van de belangrijkste luidklokkengieters die Europa gekend heeft, zeker de belangrijkste van zijn tijd. Hij had een eigen bronggieterij te Kampen. Geert van Wou dankt zijn reputatie vooral aan zijn zware klokken, die hij veelal goot voor steden in Duitsland. Deze klok is waarschijnlijk afkomstig uit de toren van de Der Aa-kerk te Groningen kerk. Verder zien we in de toren een mechanisch smeedijzeren uurwerk uit 17e eeuw. De plaatsing van het uurwerk aan noord- en zuidkant, gedeeltelijk de galmgaten bedekkend, is allesbehalve fraai te noemen. Het interieur is aantrekkelijker dan de buitenkant; het is licht en sfeervol door de lichte tinten in combinatie met de roodbruine plavuizen. De mooie kansel is nadrukkelijk aanwezig onder het houten tongewelf. Binnen vinden we een orgel met één klavier; de gebroeders Van Oeckelen bouwden dit orgel in 1898. Het orgel werd geschonken door mejuffrouw K.J. Borgman geb. Faber zoals een opschrift luid en duidelijk laat zien. Het verving een instrument van Petrus van Oeckelen uit 1847.

Dit klooster lag bij Kloosterburen en werd waarschijnlijk in 1175 gesticht als dochterklooster van Mariëngaarde in het Friese Hallum en was gewijd aan Sint Johannes de Evangelist. In 1204 volgde de aansluiting bij de orde van de premonstratenzers; de mannen verhuisden naar Nijenklooster. Beide kloosters zouden in 1290 samen 240 inwoners hebben gehad. De abdij bezat ongeveer 600 hectare cultuurgrond en delen van nabijgelegen kweldergronden. Bovendien behoorde ongeveer een derde van het eiland Rottumeroog tot het kloosterbezit. Het had voorwerken te Schouwen bij Warfhuizen, Zuurdijk (*Sydwere*) en vermoedelijk ook te Kloosterburen (*Feddemahuis* en *De Baat*). De veenderijen lagen in Kropswolde. Het klooster speelde een rol van betekenis in de waterstaatsorganisatie; de abt was voorzitter (eerste schepper) van het Schouwerzijlvest. Daaraan herinneren onder andere de toponiemen Abtssloot en Abelstokstertil, een brug die vermoedelijk genoemd is naar een oversteekplaats of bruggetje met de naam **Abtsstok*. De abt trad verder op als scheidsrechter bij rechtszaken in het onderkwartier de Marne. De gebouwen werden omstreeks 1579 grotendeels verwoest. Het klooster bezat een refugium te Groningen in de Turftorenstraat (hoek Uurwerkersgang), dat tot 1607 in gebruik bleef. De kloostergemeenschap werd omstreeks 1609 opgelost.

o. Petruskerk Leens.

Op het hoogste punt van de wierde van Leens staat de dorpskerk die dateert uit ongeveer 1100. Oorspronkelijk was dit een Rooms Katholieke kerk en na de Reformatie werd dit de Hervormde kerk. De Katholieken wijdden deze kerk aan de apostel Petrus. Als Christelijke kerk is deze kerk nog veel ouder en stamt ze uit de tweede helft van de 8ste eeuw, toen Liudger hier het Evangelie verspreidde. Toen was het een houten kerkje dat waarschijnlijk met riet was gedekt. Het werd vervangen door een tufstenen. Deze vulcanische steensoort kwam uit het Eifelgebergte en werd via Deventer per schuit hierheen vervoerd. Na verloop van tijd nam de bevolking toe en was de kerk te klein geworden. Omstreeks 1200 werd ze vergroot tot een kruiskerk. De Petruskerk fungeerde sindsdien als hoofdkerk van het Marnegebied en Leens groeide daardoor uit tot hoofddorp van de streek.

De bisschop van Munster streefde er naar om deze streek voor het Christendom te behouden. Daarom besloot hij om aan enkele aanzienlijke personen een deel van zijn macht en bevoegdheden over te dragen. Die personen werden eerst dekens genoemd en later proosten. Dekens (proosten) kregen het gezag over de parochiekerken in hun decanaat of proosdij. Het was vooral een kerkelijk ambt en men was ook belast met de kerkelijke rechtspraak (seend). Het ging om zaken als ontwijding van de kerk, versterking van zaken als zondagsrust, openbare orde enzovoorts. Over de zaken waarover mocht worden rechtgesproken kreeg men instructies (zogenaamde seendbrieven). In de 13e eeuw waren in de Groninger Ommelanden vijf proosdijen: Oldehove, Usquert, Leens, Loppersum en Farmsum. De proosdij Leens werd voor het eerst in 1381 genoemd en bestond oorspronkelijk uit 13 kerspels of parochies. Maddens werd later verzwolgen door de Lauwerszee en Asterdijk en Westerdijk werden samengevoegd tot Zuurdijk zodat er 11 overbleven. De proost had aanzienlijke inkomsten en probeerde zijn aanzien te vergroten door de plaatselijke kerk groter en mooier te maken. Het was geen wonder dat aanzienlijke leken probeerden het ambt van proost in handen te krijgen. In de proosdij Leens is het vooral het geslacht Onsta geweest dat verscheidene generaties aaneen proost was. Rond 1200 was het niet langer nodig om de kostbare tufsteen van elders aan te voeren. De eigen streek leverde de grondstof (klei) om zelf de benodigde baksteen te maken. Veel van de benodigde klei werd gewonnen ten zuiden van het Douwensterpad bij Leens. De nieuwe stenen werden "kloosterstenen" genoemd

en de grootte werd aangepast aan het formaat van de tufsteen. De nieuwe steensoort was duurzamer en veel goedkoper omdat er geen verre reis mee gemaakt behoefde te worden. De zachtere tufsteen werd na verloop van tijd steeds meer gebruikt. De kloosters die rond die tijd in groeiend aantal op het Groninger platteland kwamen, waren sterke pleitbezorgers om deze steensoort te gebruiken. In de Marne stonden toen kloosters in Oldenklooster en Nijenklooster.

Aan de Rooms Katholieke erediensten in deze kerk kwam bij de Reformatie een eind. Protestanten namen de kerkgebouwen in bezit. Met de Beeldenstorm werden de kerken ontdaan van alles wat daarmee te maken had. Daardoor versoberde de inrichting van de kerk sterk. In 1594 vond in deze provincie de Reductie plaats. Op plaatsen waar eerder parochies waren werden Protestantse kerkgemeenten gevormd en werden predikanten aangesteld.

p. Kluizenarij O.L.V. van de Besloten Tuin; de kluis van Broeder Hugo en de kerk van Warfhuizen.
De rooms-katholieke Kluis van Onze Lieve Vrouwe van de Besloten Tuin in Warfhuizen is de jongste van de Nederlandse kluizenarijen, en de enige die op dit moment door een kluizenaar bewoond wordt. De kluis is in 2001 gesticht in de voormalige hervormde kerk van Warfhuizen in de provincie Groningen. Na de komst van de 'Bedroefde Moeder van Warfhuizen' is de kapel van de kluis Nederlands noordelijkste Mariabedeplaats geworden.

De bedevaartkluis in Warfhuizen bouwt voort op de traditie van de Limburgse en Brabantse kluizenars die ontstond in de tijd van de contrareformatie. De laatste broeder van die traditie is in 1930 gestorven in de Kluis op de Schaelsberg. In tegenstelling tot de meeste kluizen in het buitenland hadden deze kluizen een openbare kapel die vaak een rol speelde in de plaatselijke volksdevotie.

Na een geleidelijke neergang sinds de jaren tachtig van de 19e eeuw begon het aantal rooms-katholieke kluizenars in Europa sinds het einde van de 20e eeuw weer te stijgen. Nederland bleef in eerste instantie bij die ontwikkeling nog wat achter. Wel zijn er altijd leden van kloosterorden geweest die als heremiet leefden, maar de 'kluizenars zonder meer' waren na 1930 uitgestorven. De oude kluizen stonden leeg en verdwenen grotendeels. Dit was sommige gelovigen een doorn in het oog. In 2001 kon de leegstaande kerk van het Hogelandster dorp Warfhuizen door katholieken worden verworven, en in de travee tegen de toren werd een eenvoudige kluizenarswoning gerealiseerd, die sindsdien ook door een heremiet (pater Hugo) bewoond wordt. De rest van het gebouw doet dienst als kluiskapel. De heremiet valt onder het bisdom Groningen-Leeuwarden en heeft zijn eeuwige geloften afgelegd in de handen van de bisschop van dat diocees (op 18 november 2012).

Sinds het Tweede Vaticaans Concilie het kluizenarsideaal heeft willen doen heropleven is er in de jaren daarna nieuwe (summiere) regelgeving gekomen. In het kerkelijk wetboek, (de Codex Iuris Canonici, can. 603)[1] wordt voor kluizenars een striktere vorm van afzondering verlangd dan vroeger in Nederland gebruikelijk was. Zodoende is er in Warfhuizen een afgesloten gebied (clausuur) waarbinnen de kluizenaar werkt en bidt. In de kerk is dit zichtbaar door het grote clausuurhek dat het priesterkoor van het schip scheidt.

Zoals in de contemplatieve kloosters wordt in Warfhuizen het Officie onderhouden. De kluizenaar zingt de acht (meest korte) psalmofficies van Benedictus op fluisterton in het Latijn.

Het Warfhuister officie wijkt zodoende duidelijk af van dat van de oude Nederlandse kluizenars, die meestal een aangepaste variant gebruikten of - als ze ongeletterd waren - een vastgesteld aantal onze vaders en wees gegroeten baden. Toch blijft de invloed van de Limburgse traditie op de sfeer in de kluis duidelijk merkbaar aan verschillende toevoegingen uit de volksdevotie, zoals het hardop gebeden rozenkransgebed en verschillende litanieën die op verschillende tijden van de dag worden gezongen. Ook de inrichting van de kerk verraadt het voortborduren op 17e-eeuwse voorbeelden door barokke elementen. De verering van de heilige heremieten Gerlachus van Houthem en Antonius Abt, van wie er relieken aanwezig zijn in een reliekschrijn in het retabel van het rechter zijaltaar, neemt in de kluis een bijzondere plaats in. Naast de oude zuidelijke kluizenarsstraditie zijn er in de liturgie nog enkele andere invloeden merkbaar. Het feit dat er enkele vrijwilligers Russisch-orthodox zijn, heeft ertoe geleid dat 's avonds na de Completen het Jezusgebed wordt gezongen (in het Grieks). Verder is vooral in het gebruikte dialect van het gregoriaans de invloed van de kartuizertraditie merkbaar.

Kerk Warfhuizen.

In de 13e eeuw werd de romanogotische kerk, gewijd aan de heilige Liudger, gebouwd op de noordelijke wierde. Waarschijnlijk verving hij een nog oudere kerk. Hij ging na de reductie over in protestantse handen. In 1798 werd de huidige toren gebouwd, waarin later de 13e-eeuwse luidklok van de in 1829 afgebroken vrijstaande toren van de Sint-Nicolaaskerk van Oldenzijl werd gehangen, een van de oudste klokken van

WAAR LAGEN DE KLOOSTERGEBOUWEN?

Binnenkerkhof

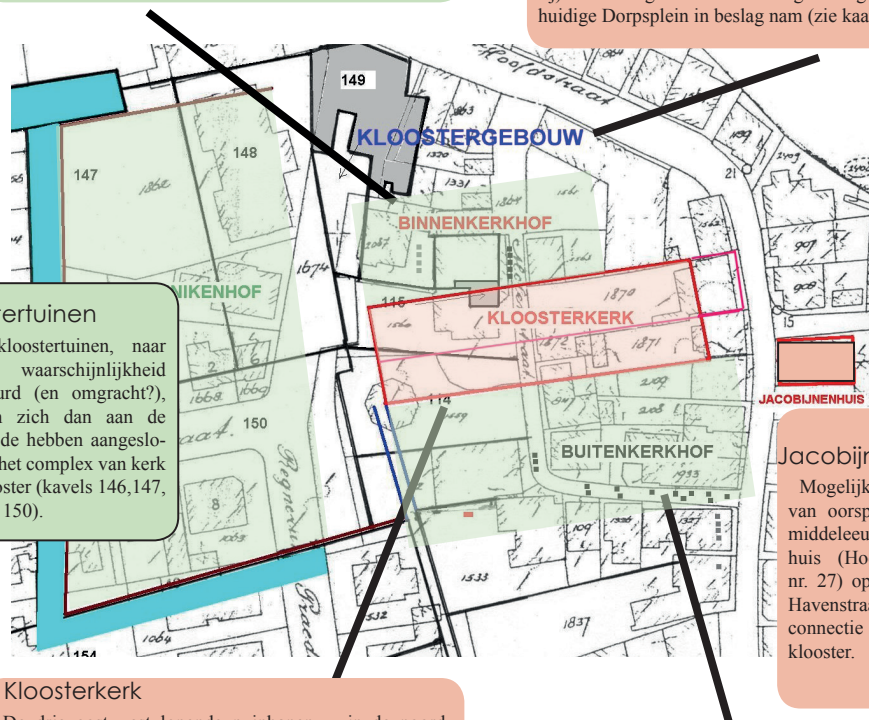
Ten noorden van de kloosterkerk zou het binnenkerkhof gelegen kunnen hebben, de plaats waar uitsluitend de mannelijke bewoners ter aarde werden besteld. Dit binnenkerkhof kan zich, deels onder de huidige bewoning, in westelijke richting hebben uitgestrekt, wellicht tot aan en mogelijk tot op het huidige Dorpsplein.

Kloostergebouwen

Indien het binnenkerkhof, zoals hier verondersteld, aan de noordzijde van de kerk heeft gelegen, impliceert dit ook, op grond van de conventies die de dominicanen in acht namen bij de bouw van hun kloosters, dat de eigenlijke kloostergebouwen ook daar gelegen moeten hebben. Min of meer aansluitend op de kerk zouden deze dan te zoeken zijn aan de Hoofdstraat-Winsum nr. 12 en 10 (nu winkel en werkplaats Pol), mogelijk zelfs met inbegrip van nr. 1 (drogistrij) en/of een groot huis dat vroeger een groot deel van het huidige Dorpsplein in beslag nam (zie kaart perceel 149).

Kloostertuinen

De kloostertuinen, naar alle waarschijnlijkheid ommuurd (en omgracht?), kunnen zich dan aan de westzijde hebben aangesloten op het complex van kerk en klooster (kavels 146, 147, 148 en 150).

Jacobijnenhuis

Mogelijk heeft ook het, van oorsprong grotendeels middeleeuwse Jacobijnenhuis (Hoofdstraat-Winsum nr. 27) op de hoek van de Havenstraat nog enigerlei connectie gehad met het klooster.

Kloosterkerk

De drie oost-west lopende puinbanen in de noord-zuidtak van de Molenstraat en de aard van de bouwrestanten zouden erop kunnen wijzen dat wij hier te doen hebben met de funderingsrestanten van twee of drie muren van de kloosterkerk van het Jacobijnenconvent. Zoals reeds opgemerkt, sluiten de ligging en richting van deze puinbanen aan op een drietal recentere oost-west lopende, langgerekte perceelgrenzen, nl. die van de kavels van de huizen en tuinen van Hoofdstraat-Winsum nr. 16 en 18 en die van Molenstraat nr. 5 en ten dele nr. 7. Zoals alle middeleeuwse kerken zal ook de Winsumse kloosterkerk in west-oost richting gebouwd zijn geweest.

Buitenkerkhof

Ten zuiden van de kloosterkerk lag waarschijnlijk het buitenkerkhof, de plek waar mannen en vrouwen, leken dus, die op enigerlei wijze met het klooster en de dominicanen verbonden waren, begraven werden. Hoever het buitenkerkhof zich precies heeft uitgestrekt is moeilijk te zeggen, maar er zijn aanwijzingen dat het zich voortzette in zuidelijke richting.

INFOBULLETIN WINSHEM 19

Nederland. Deze was door de Warfhuister houtkoper Berend Haayes Harkema in Oldenzijl gekocht nadat de klok van Warfhuizen bij het luiden was gescheurd. De Sint-Liudgerkerk zelf raakte begin 19e eeuw echter bouwvallig en werd - ook vanwege ruimtegebrek - gesloopt om in 1858 plaats te maken voor een nieuw neoclassicistisch kerkgebouw van vijf traveeën diep met driezijdige sluiting. De 17e-eeuwse herenbanken en een offerblok kregen een plaats in de nieuwe kerk. Rondom de kerk ligt een oude begraafplaats die tot ongeveer 1840 in gebruik is geweest. Bij de kerk hoorde een in de tweede helft van de

19e eeuw gebouwde pastorie, die is gelegen op een omgracht terrein met houten bruggetje aan de noordelijke rand van het dorp.

q. Restant muur van de voormalige Dominicaner Klooster. (zie volgende pagina)

Het klooster werd in 1276 gesticht door Dominicanen. Zij voorzagen bedelend in hun onderhoud en verlangden weinig grondbezit. In die zin waren zij geen concurrenten voor de in dit gebied al heersende kloosterorden. Na hier kettters vervolgd te hebben, legden zij zich vooral toe op studie en 'zielzorg' in de wijde omgeving. Het einde van hun bestaan werd ingeluid door de Reformatie, die 500 jaar geleden door Maarten Luther in 1517 in gang gezet werd. Langzaamaan kregen de protestanten de overhand, wat uitmondde in de Beeldenstorm, waarna het Winsumer klooster werd opgeheven. Het was zwaar beschadigd, de stenen werden gebruikt om het dochterklooster in Groningen te herstellen. Uit een oorkonde uit 1580 blijkt dat alleen de kerk behouden bleef en gerestaureerd werd. Maar later is ook deze afgebroken. Zowel het klooster als de kerk zijn volledig van de kaart verdwenen.

r. Jacobijnenhuis of voormalig Abtenhuis van het Klooster op de hoek Hoofdstraat/Havenstraat. Het Jacobijnenhuis ligt op het hoogste punt van de Winsumer wierde, tussen de beide molens. Bij de restauratie bleek dat delen van het huis nog aanzienlijk ouder zijn. Lange tijd – van de 13e tot de 16e eeuw – heeft in Winsum een Jacobijnenklooster (synoniemen met Dominicanerklooster en Predikheren) gestaan. Na de opheffing van het klooster werd het namelijk tot de grond toe afgebroken. Bij het begin van de restauratie ontdekten bouwhistorici in de zuidmuur van het pand de sporen van kloostervensters. Nader onderzoek – ondermeer naar de roze verf op het pleisterwerk – toonde aan dat het hier om 13e of 14e eeuwse vensters moet gaan. Eén van deze vensters is – hoewel uiteraard dicht gemetseld – nog vrijwel gaaf. Daarnaast werden de restanten van nog zes van deze vensters aangetroffen. Een gebouw dat in die tijd zeven van deze vensters had, moet een belangrijk gebouw zijn geweest. Hoewel de bewijsvoering niet sluitend is te krijgen, lijkt het aannemelijk dat het gebouw onderdeel heeft uitgemaakt van de kloostergebouwen: als huis van de prior, als gastenverblijf, eetzaal o.i.d. Na de vondst van deze kloostervensters werd de restauratie enkele maanden stil gelegd voor opgravingen. Bij die opgravingen werden tal van voorwerpen aangetroffen uit verschillende periode's. Met name werden veel gebruiksvoorwerpen (of restanten daarvan) gevonden in gedempte waterputjes. Wanneer er geen andere expositie plaatsvindt, worden deze vondsten tentoongesteld in de vitrines van het Jacobijnenhuis. In 2003 werd de restauratie voltooid.

s. Torenkerk.

De Torenkerk is een **middeleeuwse** kerk waarvan de oudste delen stammen uit de **twaaftde eeuw**, wellicht zelfs uit de late **elfde eeuw**. Uit de oorspronkelijke bouwtijd resteren nog **tufsteen** fragmenten in de zuidmuur van het **schip**. Hoe het schip er oorspronkelijk heeft uitgezien valt, mede door het aanbrengen van grote **spitsboogvensters** in de **zestiende eeuw**, niet te zeggen. Het schip heeft een eikenhouten kapconstructie. Het huidige **romanogotische koor** dateert uit de **dertiende eeuw**. Aan de buitenzijde is het vijfzijdige koor versierd met een **fries** in witte velden. Op het dak liggen originele **monniken en nonnen**. De kerk bezit een offerblok uit 1692, talrijke zerken uit de 17e eeuw en jonger. De **kerkorgel** is in 1977 vervaardigd door de **orgelbouwer Mense Ruiter**.

De kerk heeft een in pandige toren uit 1693. De huidige toren verving een voorganger die waarschijnlijk een gereduceerd **westwerk** had. De vorm van de huidige toren, met als bijzonderheid de houten buitentrap, suggereert dat ook deze een westwerk heeft. De trap is in 1975-1976 gereconstrueerd aan de hand van gevonden overblijfselen van de oorspronkelijke trap.

In respectievelijk 1578 en 1584 werden de goederen van de gebroeders Pieter en Asinge Ripperda in Winsum gerechtelijk verkocht⁴. De stad verwierf toen onder andere twee borgen, de kerk met het kerkenland en vele landerijen. Hierbij inbegrepen waren de aan dit bezit verbonden rechten. Eén van deze rechten was het collatierecht dat onder andere inhield dat de eigenaar daarvan de dominee en de koster benoemde. Om zijn machtspositie te onderstrepen had de stad in 1634 een raadsgestoelte in de kerk laten plaatsen. Ook al maakte men nauwelijks tot geen gebruik van deze herenbank, het erin verwerkte wapen maakte duidelijk wie er de baas was. Ook het haantje op de toren in het wapen van de Stad Groningen. De stad leefde vaak op voet van oorlog met de "stad" Winsum door zijn gunstige ligging aan de mondig van de Hunze.

Buiten de kerk ligt het graf van de heer Geert Reinders, uitvinder van de entstof tegen de veepest en grondlegger van de huidige immunologie.